

Наталя Яковенко

**«ПРО УКРАЇНУ МОЖНА БЕЗ КРАЮ...»:
зміни у сприйнятті польськими
істориками минулого давньої України
(1960-ті – 2000-ні рр.)**

Польська історіографія, вступаючи наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у смугу великих перемін, мала за плечима строкату спадщину сприйняття/тлумачення минулого ранньомодерної України – утім, при солідарному ентузіазмі, що його так виразно висловив Владислав Серчик: «O Ukrainie można nieskończenie...», адже вона посідає особливе місце в польській культурі та національній свідомості, бо:

...niegdyś, jako część niepodzielnej Rzeczypospolitej, stanowiła o jej wielkości, różnorodności, często – ekzotyczne. Wzbogacała język, tradycję, obyczaje, a nawet szczególny typ religijności... W istnieniu ziem ukraińskich... każdy dopatrywał się tych zjawisk i wpływów oraz takich obrazów przeszłości i teraźniejszości, które pragnął ujrzeć. [...] Wielkie przestrzenie ukraińskie pobudzały fantazję i ludzkie marzenia o niczym nie skrępowanej wolności... [...] Ukraina spełniała także inną rolę. Nie była tylko bytem o dwóch obliczach: prawdziwym – zwyczajnym i nierzeczywistym – zachęcającym do marzeń. Zajmowała szczególne miejsce jako fundament wielkości państwa polskiego, bowiem Rzeczpospolita tylko z ziemiami ukraińskimi jawiła się jako organizm potężny i budzący szacunek (a także – apetyty) sąsiadów¹.

Найраніший зі щойно згаданих «історіографічних образів» України було сформовано ще в другій половині XIX ст. й дещо модифіковано на політичну потребу розбудови Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період². Узагальнено (отже, з неминучим спрошенням) тодішнє сприйняття України можна ототожнити з поняттям «кресів», яке пере-

мало опанувало польське красне та історичне письменство після 1840-х рр. У художній літературі та мемуаристиці «kresy ukrainne» ідеально надавалися для емоційного оживлювання образу Речі Посполитої з-перед її поділів – «як спільногоматерика» козацько-польського минулого, «як втраченого раю, як джерела екзотики, свободи і бунту, як історичного попередження про власну політичну загибель»³. В історіографії ж погляд на «креси» як невід'ємну частину колись потужного державного простору, що в перспективі має злитися знову, ідеально вписувався у концепцію «ягелонської ідеї» – єднального чинника розширеної за правління династії Ягелонів польської держави (у міжвоєнний період «ягелонська ідея» набуде додаткової актуальності, бо узасаднюватиме територіальний обшир щойно відродженої Другої Речі Посполитої). Утім, науковий інтерес до українського минулого з перспективи його «кресовості», тобто невіддільності від польської історії, охоплював здебільшого тільки дві теми, що тоді видавалися ключовими: козацькі повстання та церковну унію⁴. Радше винятком, але теж у ракурсі «цивілізаційної місії» польських освітніх моделей на східних «кресах», стала видана на зламі XIX–XX ст. книжка Александра Яблоновського⁵. Що ж до «українної» еліти, то інтерес складали лише ті сюжети, де можна було знайти сліди її адаптації до польських культурних моделей. За виразний приклад можна згадати видану 1930 р. монографію Анни Дембінської «Wpływ kultury polskiej na Wołyń...»⁶ або написані у той-таки міжвоєнний період Вандою Добровольською та Владиславом Томкевичем біографії «українних» магнатів. Автори розглядають своїх героїв винятково крізь призму польської історії, причому коли Добровольська в пишатій постаті князів Збаразьких ще принаймні вбачає «прагнення удільно правити у себе на Україні», то Ярема Вишневецький для Томкевича – це «осердя усіх рис, притаманних тогочасній польській шляхті»⁷. Отож про «кресову» специфіку не лише козаків, а й «людей великих» та шляхти не йшлося – українське минуле асоціювалося лише з вибухами козацьких бунтів та непокори, де вряди-годи сплахували оспівані роман-

тиками й Генриком Сенкевичем іскри українсько-польського «братерства зброй» та куди сягали цивілізаційні здобутки «польського плуга».

У період «сталінізації» польської історичної науки, що тривав від 1945 р. до середини 1950-х, і «ягелонська традиція», і цивілізаційна місія зі зрозумілих причин відійшли в тінь. Відтепер історикам належало розглядати минуле, тримаючись пояслинського кордону, стрижнем «марксистсько-ленінського» наративу мала виступати класова боротьба, а в оцінці проблем, пов'язаних з Україною, – передусім загарбницька політика «польських феодалів», що стояла на перешкоді віковічному прагненню українців до «возз'єднання» з Росією⁸. Логічним наслідком цих перемін стала й остаточна відмова від ідеї переплетення польсько-українських доль, адже польська присутність на східних теренах Речі Посполитої, згідно з новою концепцією, тлумачилася винятково як уособлення колоніального гніту «народних мас»⁹. Утім, аж до початку 1960-х, коли в країні повіяло духом інтелектуальної свободи, польські історики просто оминали українську тематику, адже «мандрівка за Буг» була і цензурно обмеженою, і прикрою для дослідницького сумління. Справа відтак обмежувалася до підручників, а в них, своєю чергою, до повстання 1648 р. – звісно, спричиненого тяжкими утисками українських селян і козаків, які прагнули визволитися від «польських феодалів» та «возз'єднатися» з Росією¹⁰.

Проте вже у 1960-х рр. набув обрисів вітер перемін: нова суспільно-політична атмосфера відкривала певну свободу у виборі тематики й методів дослідження, передусім у ділянці політично нейтральнішої домодерної культури, а тимчасом настала мода на компаративізм. Це уможливлювало зіставлення польсько-українських мистецьких та літературних явищ як притаманних культурному пограниччю (характерно, що в назвах присвячених цій темі праць слова «Україна» за звичай уникали¹¹, найімовірніше, віддаючи данину негласній забороні вивчення українських реалій як складника річнополітичного культурного простору). З другого боку, до «освоєння» соціополітичної складової українського минулого взялися

й історики, у чому можна припустити вплив ідей Єжи Гедройця та паризької «Культури». Утім, без щільного текстологічного аналізу це залишається радше гіпотезою, що ґрунтуються на такій не надто надійній фактографічній основі, як суголосність переосмислення українсько-польських взаємин у світлі проголошеної Гедройцем ще 1952 р. «нової східної політики» – зれчення імперської за суттю «ягелонської ідеї», заклику відмовитися від «упирів минулого» та «політичних домовин» і започаткувати партнерський діалог між поляками й українцями задля спільнотного майбутнього обох народів¹². Забігаючи наперед, варто додати, що історики виявилися уважнішими читачами «Культури» – принаймні у їхніх студіях на українські теми, за поодинокими винятками, вже не було реанімовано суперечного самому духові «нової східної політики» поняття «креси». Натомість у працях їхніх колег – літературознавців, мистецтвознавців, лінгвістів та етнологів – слово «креси» в ролі метаназви української спадщини давньої Речі Посполитої після ослаблення, а далі й ліквідації наприкінці 1980-х цензури зробило стрімку кар’єру¹³, до чого ми далі повернемося.

Що ж до «повороту» в ділянці соціополітичної історії, то першим симптомом її переосмислення стало відновлення інтересу до козацтва – не виключено, його підштовхнула реанімація козацької тематики в тогочасній українській науці (нагадаю, 1957 р. у Києві вийшла друком перша ластівка доби «відлиги» – «Запорожское казачество» Володимира Голубцького). Так чи інакше, але 1960 р. світ побачило одночасно дві праці – Лешека Подгородецького *«Sicz Zaporoska»* та Збігнева Вуйцика *«Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej»*. Перша радше традиційно акцентувала увагу на соціальному гніті як підставі формування козацтва, натомість у другій, по суті, було заманіфестовано новий погляд на козаччину як на партнера/противника Речі Посполитої. Поплідово відкидаючи ідею «цивілізаційної місії» польської присутності на українських теренах, Вуйцик фактично вперше в польській історіографії описував козаків («український народ») як самостійний суб’єкт історичного процесу. Ця пра-

ця побачила світ у потрібний час на потрібному місці: про її популярність свідчить уже те, що вона зазнала двох перевидань (у 1961 та 1968 рр.), а двома десятиліттями пізніше лягla в основу брошури «*Wojny kozackie w dawnej Polsce*», виданої у серії «*Dzieje narodu i państwa polskiego*» (Краків, 1989), тобто набула ваги, сказати б, «усталеного» погляду на проблему, що в цілому зберігає такий статус до сьогодні. Двома згаданими працями спалах інтересу до козацької тематики упродовж 1960-х не вичерпується, причому можемо зауважити тяжіння до певної системності. Так, розвідка Вуйцика, фахівця з історії воєн і дипломатії середини XVII ст., не заторкувала подальших подій, тож у 1963 р., слідом за виходом у світ книжки «*Dzikie Pola w ogniu*», Ян Перденя видає у Вроцлаві монографію «*Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII wieku*», концептуально суголосну праці Вуйцика (дослідження Пердені будуть підсумовані аж 2000 р. книжкою «*Hetman Piotr Doroszenko a Polska*»). Не було забуто й «епілогу козаччини», як назвав колись Іван Франко гайдамацьку сторінку українського минулого: 1968 р. у Krakові побачила світ книжка Владислава Серчика «*Koliszczyna*» (її появу, судячи з дати, підштовхнув ювілей Коліївщини), а 1972 р.– його ж «*Hajdamacy*»¹⁴.

Концептуальний «поворот» 1960-х мусимо визнати неабиякою історіографічною революцією: адже за козацтвом уперше в польській науковій традиції було визнано право на роль самостійного актора історії, а відтак усі його виступи перетворювалися з антипольських «бунтів» на визвольні змагання, умотивовані національним чинником. Це закріплювало за козаками статус «сусідів» – мешканців, як пізніше напишe Збігнев Вуйцик, фактично «нічиеї землі», куди не сягала «żadna wladza – ani litewska w wiekach XV–XVI, ani później polska»¹⁵. Відтак, як бачимо, польські історики, по суті, «перекладали» мовою доступних їм джерел Михайла Грушевського, відкидаючи нав'язаний радянською догмою погляд на козацькі повстання лише як на вибух соціального протесту та прагнення «возз'єднатися з братнім російським народом»¹⁶. Однак ті-таки джерела, та й притаманне новітньому західно-

му історіописанню (а до нього польська історіографія була за-вжди чутливою) сприйняття соціального простору як конгломерату взаємопов'язаних множинностей, розвертали до тих складників українського минулого, за якими Грушевський не визнавав «українськості», – до неподільного материка мистецької спадщини, до неправославних конфесій (для Грушевського за означенням «чужих»), до пропольськи налаштованої козацької верхівки, до шляхти в цілому та аристократів – словом, до всіх, хто не з повсталим козацтвом. Цю концептуальну суперечність у погляді на українське минуле польська історіографія спробувала розв'язати двома десятиліттями пізніше – в добу лібералізації 1980-х.

Не зупиняючися на всіх прикметах простування до змін, що їх можна зауважити в публікованих упродовж 1970-х – на початку 1980-х статтях, бо це вимагало би набагато об'ємнішого дослідження, а зафіксую тільки те, що було підсумоване монографічно. Герметичність церковної та мистецтвознавчої тематики, нейтральної щодо дражливих «національних» атрибуцій, відсуває дещо в тінь новаторські акценти виданих на початку 1980-х книжок Мар'яна Бендзи та Анни Ружинської-Брізек¹⁷. Натомість вибуховою стала невелика книжечка Терези Хинчевської-Геннель 1985 р., що являла собою розширену версію дисертації, написаної під керівництвом Збігнева Вуйцика¹⁸. У цій праці, вочевидь інспірованій спалахом інтересу до національних студій на Заході та появою перших статей Франка Сисина, де позиції руської (української) шляхти XVII ст. обговорювалися із застосуванням категорій «національного»¹⁹, вперше в польській історіографії було постульовано існування окремішної національної свідомості в середовищі не тільки козацької верхівки, а й шляхти. Монографія викликала хвилю рецензій, надавши їй, за висловом самої авторки, «присмак сенсації». Характерно, що з боку частини польських істориків (схоже, шокованих самою постановкою проблеми) відгуки були негативними: одні, оминаючи концепцію тексту, «ловили» авторку на похибках у використанні джерел та літератури, інші заперечували відвертіше, ставлячи під сумнів саме «приписування української свідо-

мості шляхті та козацтву, бо насправді більшість з цієї групи суспільства Речі Посполитої вважала себе русинами»²⁰. На Західі натомість книжку було оцінено ентузіастично²¹, а в розлогій рецензійній статті Анджея Сулими Камінського, попри низку дискусійних міркувань, кваліфіковано як «важливий крок уперед в історіографії до кращого розуміння не тільки історії Польщі й України, але й держави, чиє подальше буття обірвала неспроможність збудувати “Річ Посполиту Трьох Народів” – Корони, Литви та Русі»²².

Майбутнє показало, що Камінський мав рацію: по-при цілком зрозумілу як для піонерської праці схематичність, саме монографія Хинчевської-Геннель відкрила нову сторінку в поглядах польських істориків на українське минуле, де врешті було зауважено не тільки козаків, а й їхніх опонентів – лояльну до Корони Польської шляхту, вище духовенство, городян, ба навіть аристократів, чию парадоксальну інакшість можна передати хіба через оксиморон «спольщені не поляки». На внутрішню налаштованість до такого сприйняття вказує видана ще напередодні появи монографії Хинчевської-Геннель науково-популярна книжка Яна Відацького *«Kniaż Jarreta»* (Катовіце, 1984; 2-ге вид.: Kraków, 1997). До походження Яреми Вишневецького апелює вже у самій назві українізм «князь Ярема», вжитий замість узвичаєнного польського «książę Jeremi». Образові «українного магната» автор не приписує ані «польськості», ані «українськості», але завершує останній розділ книжки нагадуванням про «український народ»:

Wojny kozackie zakończyły się tragicznie zarówno dla Polski, jak dla Ukrainy. Ale też w tych wojnach, w tym ruchu o zmiennych hasłach, zrazu społecznych, w miarę upływu lat coraz bardziej narodowych, powstał nowy naród ukraiński. Naród, który odrzucił swoje spolonizowane warstwy, szukując się do nowego życia²³.

Характерно, що написана двома десятиліттями пізніше ще одна науково-популярна біографія Яреми Вишневецького (авторства Ромуальда Романського) мала вже «автентичнішу» назву – *«Książę Jeremi Wiśniowiecki»*, хоча акцент

на «українськості» князя тут поставлено набагато виразніше («wszystko, co dotyczyło Ukrainy, dotyczyło również Wiśniowieckich»), а його позицію, тотожну життєвому вибору багатьох шляхтичів, пояснено «становим інтересом» («W zbliżającej się generalnej konfrontacji Ukrainy z resztą Rzeczypospolitej mogli reprezentować i de facto reprezentowali jedynie interes Korony i swój własny, stanowy»)²⁴. Врешті, у сuto науковій монографії Ілони Чаманської 2007 р. князя розглянуто не як «поляка» чи «руси», а з антропологічної перспективи – як непересічну особистість та харизматичного лідера, з чим авторка пов’язує і вкрай розбіжні оцінки цієї постаті сучасниками та істориками:

Opinie na jego temat były i są nadal rozmaite, często skrajnie odmienne. Przeważnie odzwierciedlają one poglądy wyrażającejących się osób na konkretne problemy ówczesnej Rzeczypospolitej, w mniejszym stopniu natomiast biorą pod uwagę rzeczywiste okoliczności, możliwości i motywy jego działań. [...] Jeremi Wiśniowiecki był niewątpliwie wielką indywidualnością, charyzmatycznym przywódcą, uwielbianym przez jednych i znienawidzonym przez innych²⁵.

Менше клопотів чекало на істориків, які звернулися до постаті іншого «українного магната» – князя Василя Костянтина Острозького. Підсумовуючи його біографію, видану 1997 р., Томаша Кемпа рішуче констатує:

Był jednym z ostatnich moźnych russkich, którzy starali się pielęgnować tradycje swoich przodków. Chociaż przejmował wzory polskie, pozostał jednak w głębi duszy do końca życia Rusinem²⁶.

Не виключено, найближчим часом можна чекати й на розвідки, присвячені решті помітних волинських аристократів XVII ст. – для прикладу, князів Януша Острозького, Єжи Збаразького чи Самійла Корецького. Ракурси погляду на цих аж надто непростих осіб, слід гадати, будуть розбіжними, однак у сьогоднішньому тексті вже важко уявити пасажі на зразок того, що ним 1968 р. Ярема Мацішевський завершив

статтю про бурхливі пригоди «кресового рицаря» Корецького у «Польському біографічному словнику»: тут князя названо символічним уособленням метафори Стефана Жеромського «*kres nie znajdująca dusza polska*»²⁷.

Утім, волинські аристократи нині привертають менше уваги польських науковців, ніж шляхта українських воєводств, інтерес до якої був потужно підштовхнутий переосмисленням суті Речі Посполитої – не як унітарної держави поляків, а як набутку кількох «політичних народів», що її замешкували й творили²⁸. Від середини 1990-х почали з'являтися праці, присвячені політичним позиціям «українної» шляхти²⁹, переплетенню українського та польського ферментів у бурхливій колонізації пристепової України кінця XVI – середини XVII ст.³⁰, специфіці землеобігу на українсько-польському пограниччі³¹, сеймикам Руського воєводства³² та Волині й Київщини³³. Помітним якісним стрибком у вивчені української шляхетської еліти стала найостанніша з монографій – видана 2009 р. книжка Генрика Литвина, зосереджена на аналізі поведінкових стратегій шляхти Київського воєводства в контексті родинних переплетень, політичних симпатій/антипатій та належності до локальних клієнтарних мереж³⁴. У вступі до книжки Литвин проникливо пояснює нинішній спалах інтересу до української шляхти:

Waga badań nad społecznościami lokalnymi Ukrainy i Wołynia w epoce 1569–1648 wynika ze znaczenia, jakie dla całego państwa miał kryzys Chmielnickiego. Fiasko prób włączenia w strukturę Rzeczypospolitej trzeciego narodu przesądziło w istocie o niepowodzeniu całego eksperymentu, jakim była szlachecka republika łącząca lokalne społeczności w jeden organizm polityczny. Badania kresowych elit mogą nas zatem przybliżyć do odpowiedzi na temat przyczyn tego fiaska³⁵.

Залишається додати, що інтерес до шляхти аж ніяк не зменшив уваги до козацтва, однак промовистим видається переміщення акцентів на конкретні, суто військові, сюжети³⁶, а також на щільний аналіз переплетених із воєнними діями політичних колізій³⁷. Поворот у бік фактографічної кон-

кретики, як на мене, безпомилково вказує на те, що козацька сторінка українського минулого остаточно перемістилася з туманного простору романтичної екзотики у площину працьовитого критичного аналізу. Більш-менш те саме можна сказати й про історіографію, що заторкує церковну проблематику: тут праці ширшої соціорелігійної спрямованості³⁸ сусідять із розвідками теологічного змісту³⁹, проте найдовшим є перелік цілком конкретних прикладних досліджень, присвячених церковним структурам та інституціям, біографіям, спільнотам кліриків тощо⁴⁰. Врешті, таке саме тяжіння до конкретики бачимо в культурознавчих студіях, де розплівчатий компаративізм витіснили студії над окремими явищами та феноменами української культури⁴¹. Загалом же, як видається, можна констатувати, що українське минуле перетворилось на самодостатню ділянку знання, котру вже не асоціюють, як нарікав ще 1990 р. П'єтр Вандич, «z buntami chłopskimi i rzezią», коли «o ukraińskości Wiśniowieckich, Zbaraskich, Koreckich jakos się nie myśli»⁴².

* * *

Повертаючись до згаданої вище реанімації наприкінці 1980-х рр. слова «креси» у працях мистецтвознавців, лінгвістів, етнологів, а передусім істориків літератури, почати варто з нагадування про підтекст цього явища. Спалах інтересу до письменства XIX – першої половини ХХ ст., де оспівувалися «креси», являв собою зрозумілу реакцію на кілька-десятирічне вимущене замовчування, однак магія слова взяла гору над критичним дискурсом. Відтак історики літератури, на відміну від своїх колег, знавців «реального» минулого, бажаючи того чи ні, фактично повертали до життя образ змальованої їхніми героями ціlostі колишнього «польського» простору. Чи не вперше це знайшло яскравий прояв на одній з найраніших конференцій, що була присвячена пограниччям («les confins») Речі Посполитої: вона відбулася 1987 р. ще не в Польщі, а в Ліллі за ініціативи дослідника польської присутності в Україні XIX ст. Даніеля Бовуа⁴³. Головені тут гімні «кресам» Бовуа кваліфікувались як «антологію стереотипів» по-

лоноцентричної візії минулого⁴⁴; у 1994 р. він зреагував ще гостріше на глухоту до підтексту поняття «креси», назвавши це не просто «кольоворовою байкою», а й «виразом польського нарцисизму, несправедливого щодо сусідів», а також звинувативши польських науковців у тому, що ніхто досі не сказав так, як він сам: «тепер я уникаю слова “креси”»⁴⁵.

Чи почули цей заклик дослідники польської літератури XIX ст., мені як нефахівцю сказати важко. Натомість у ділянці студій над літературною спадщиною давньої Речі Посполитої зміни треба визнати очевидними. Так, якщо у виданій 1976 р. (2-ге вид.: Варшава, 1998; 3-тє вид.: Варшава, 2006) монументальній синтезі Чеслава Гернаса «*Barok*» автор, характеризуючи хроніку Йоакима Єрлича, ще використовує живцем перенесені з лексикону описування «кресів» вислови «z dalekich kresów», «stanica kresowa», «wierny Rzeczypospolitej kresowy żołnierz» тощо⁴⁶, то в працях науковців молодшого покоління таких анахронізмів уже не зустрінеш. Для них присутність спільних рис у бароковій «метамові» письменства давньої Речі Посполитої, обумовлена близькістю освітніх моделей, уже не асоціюється з тотальною «польськістю». Як пише, для прикладу, Якуб Недзвідзь у вступі до своєї монографії про литовські панегірики, було б величезним спрошенням «w jednym szeregu analizować teksty pochodzące z tak różnych instytucji, jak Akademia Krakowska, Gimnazjum Gdańskie czy Akademia Kijowsko-Mohylańska»⁴⁷, а в короткій преамбулі до публікації підбірки віршів Лазаря Барановича, підготовленої Марттою Масько, Недзвідзь називає Барановича «поетом українського Бароко»⁴⁸ (для порівняння, у виданій 1989 р. Анджесем Вінцензом антології уміщено чимало віршів Барановича, однак без їх виокремлення з річища «польської поезії»⁴⁹).

Врешті, прозвучало й сакраментальне «уникаю слова “креси”», до чого у 1994 р. закликав польських науковців Даніель Бовуа. Наскільки мені вдалося простежити, про це вперше зайшла мова у передмові Петра Борека до його книжки, що побачила світ 2001 р. Доробок краківського науковця в контексті обговорюваної тут проблеми заслуговує на особливу увагу, тож зупинюся на ньому детальніше. Отож

щойно згадану монографію «*Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*» відкривають міркування про узасадненість відмови від, як це окреслює автор, «полоноцентричного поняття “креси”»: констатуючи «лавиноподібний приріст публікацій на тему кресів», спричинений відміною цензури та «ностальгією за чимось проминулим і невідворотно втраченим», Борек обґрунтовує більшу правомірність уживання слова «Україна» не тільки історіографічною традицією, а й поступовим розширенням його семантики вже з кінця XVI ст.⁵⁰. У самій праці фактично здійснено деконструкцію сформованого у XIX ст. стереотипу «кресів», хоча за матеріал для цього послужили давніші пам’ятки – понад 40 рукописних і близько 170 друкованих мемуарів та щоденників XVII–XVIII ст., що їх було проаналізовано з врахуванням історичного контексту описуваних подій, а також «міжрядкової» інформації, з якої проступають культурні коди й системи оцінок та вартостей, притаманних авторам досліджуваних текстів. Детальний огляд книжки, здійснений свого часу на сторінках «УГО» Іриною Ворончук⁵¹, звільняє мене від потреби викладати її зміст розділ за розділом, тож зупиняюся тільки на висновках щодо загальних параметрів «образу України». За Бореком, він у сприйнятті нараторів-шляхтичів XVII–XVIII ст. відбивав дві грані буття на тогочасному порубіжжі: з одного боку, Україна завдяки своїм природним багатствам і безкрайому просторові видавалася землею, що «плине молоком і медом», а з другого – постійна загроза від козаків і татар перетворювала її на «проклятий край», і власне такий здвоєний образ увійшов до польського сприйняття доби Романтизму, породивши ностальгію за «втраченою Аркадією» та за польською войовничістю⁵².

Роком пізніше, у 2002-му, П'єтр Борек видав наступну книжку «*Szlakami dawnej Ukrainy*»: її присвячено аналізові текстів XVII–XVIII ст. з перспективи присутнього тут «образу сусіда» – русина-українця. У вступі автор мотивує таку постановку проблеми мізерним («*pinklum*») станом дослідженості «widzenia Ukrainy» літературознавцями – на противагу здобуткам істориків, хоча і в їхньому знанні є суттєві пробіли:

O wiele większe zasługi w tym względzie mają historycy. Co istotnie, badają oni jednak przede wszystkim fakty. Niewielu interesuje artyzm analizowanych tekstów, sprawy obyczajowości mieszkańców ziem ukrainnych czy mentalność Kozaków⁵³.

Свою працю Борек позиціонує як розташовану «між історією літератури та історією в точному сенсі слова», бо, на його думку, застосування лише суто літературознавчих або суто історичних методик інтерпретації джерел провадить до спрощень, особливо коли йдеться про світогляд і притаманні нараторам стереотипи⁵⁴. Книжка складається з двох великих розділів: «Historiografowie i pamiętnikarze» та «Magia słowa». У першому розділі проаналізовано складання та подальші модифікації візії України в працях творців польського канону історії – Яна Длугоша, Мацея Меховського, Мартіна Кромера, Мацея Стрийковського, Шимона Старовольського та ін., а також репліки цієї візії у записках іноземців та мемуарах і щоденниках мешканців Речі Посполитої XVII – початку XVIII ст. (тут найбільше уваги приділено хроніці Йоакіма Єрлича, щоденникам Якуба Лося та Миколая Ємьоловського й мемуарам «Lwów utrapiony» львівського каноніка Яна Томаша Юзефовича, де описується захоплення міста шведами 1704 р.). Другий розділ відкриває розлога (с. 161–210) студія над листами Богдана Хмельницького, де заторкнуто довгу низку питань – від уживаних у XVII ст. технік *ars epistolandi* до семантичного аналізу понять та реконструкції політичних, ментальних і особистісних настанов у листуванні гетьмана. За очевидну ваду цього віртуозного дослідження можна вважати хіба те, що Борек тлумачить усі використані ним листи як «авторські» – буцімто писані самим Хмельницьким, хоча насправді вони були продуктом «колективної творчості» гетьмана та його секретарів чи принаймні генерального писаря Івана Виговського. Утім, оскільки за формулами листів стояла позиція козацької верхівки, це спрощення не применшує вагомості самої студії: завдяки новаторському підходу до інтерпретації джерел, та й самій філігранній техніці аналізу, вона могла би стати у великій пригоді українським знавцям козаць-

кої проблематики, чого, на жаль, досі не сталося (мені наймні посилања на книжку Борека бачити не траплялося).

Ще одна розвідка у цьому розділі, що мала би привернути увагу українських істориків, присвячена генезі та семантиці понять «гайдамака» і «гайдамацтво» (с. 211–231). Перші дві її частини є дещо скороченим повторенням відповідного розділу попередньої монографії⁵⁵, натомість третя (с. 226–231) містить проникливі спостереження над модифікацією значень слова «гайдамака» у словниках польської мови від початку XIX ст. до сьогодні. Перше зі значень, що його зафіксовано у словнику Самуеля Богуміла Лінде, фіксує уживане здавна змістове наповнення: гайдамака – це «Kozak Zaporski, lotrostwem żyjący, lotr, rabuś». Цю значенневу канву повторює й словник 1861 р. Мавриція Оргельбрандта, натомість словник 1902 р. привносить велими показову семантичну мутацію: тут гайдамака, окрім попереднього значення, – це ще й «Ukraińiec zbuntowany». У міжвоєнному енциклопедичному словнику «збунтованого українця» заступають «українські козаки, які тікали в ліси й степи, аби уникнути оселянення», а в словнику 1961 р. це промовисто доповнено мотивом класової боротьби: «1. Українські козаки, які, щоб уникнути долі закріпачених селян, утікали в ліси й степи Правобережної України і там організовувалися для боротьби з польськими й українськими феодалами. 2. Застаріле: заводіяка, гультяй, волоцюга, грабіжник». Врешті, зі словників кінця 1980 – початку 1990-х «феодали» щезли, натомість «боротьба проти панів і панщини» залишилася, а серед переносних значень вилучено свавільність та авантюризм. На думку Борека, гіперкоректні сучасні дефініції теж по-своєму хибні, бо, педалюючи на «визвольному» аспекті гайдамаччини, проминають уважу її не менш суттєвий складник – розбійницький, що істотно применшує науково-пізнавальне значення пропонованих словниками змістів поняття.

У вступі до книжки, про яку щойно мовилося, П'єтр Борек зауважує, що не заторкуватиме віршованої продукції, яка ще чекає на свого дослідника⁵⁶. Таким дослідником став він сам, присвятивши аналізові візій України у поезі-

ях XVII–XVIII ст. свою чергову монографію «*Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie i wizerunki*» (Краків, 2005). Ця книжка поки що завершує оповідну частину того, що сьогодні називають «серією Борека». Натомість дещо раніше, у 2003 р., ним же було започатковано масштабний задум видання досліджуваних пам'яток. Першою ластівкою цієї видавничої серії стали вже згадані й доти не публіковані мемуари «*Lwów utrapiony*» львівського каноніка Яна Томаша Юзевовича⁵⁷, більш відомого зі своєї латиномовної історії Львова за 1614–1700 рр.⁵⁸. Роком пізніше, напередодні появи монографії «*Od Piławiec do Humania*», світ побачила підготовлена Бореком збірка поем одного з героїв цієї книжки – Яна Бялобоцького⁵⁹. До неї увійшло п'ять творів, а фактично «віршованих хронік», що їх видав друком відданий клієнт князя Яреми Вишневецького: «*Pochodnia wojennej sławy...*» (Краків, 1649), «*Klar męstwa...*» (Краків, 1649), «*Pogoda jasna Ojczyszny...*» (Краків, 1650), «*Odmiana postanowienia...*» (Краків, 1653) і «*Brat Tatar abo liga wilcza ze psem...*» (Краків, 1652). У цих творах Бялобоцький не надто вправним поетично, зате фактографічно точним пером описав подвиги свого патрона у воєнних кампаніях 1648–1651 рр. Поеми Бялобоцького, як і жовнірські вірші, що про них піде мова далі, свого часу були відомі Миколі Костомарову і Пантелеймонові Кулішу, а Іван Франко навіть републікував частину з них⁶⁰, натомість у сучасній українській історіографії уміщено тут фактографічну інформацію досі не поціновано (важко сказати, чи через просте незнання, а чи то через фонтанування інвектив у бік повсталого козацтва, які, додам, аж ніяк не стоять на заваді військовій історії – принаймні коли йдеться про її традиційний виклад за формулою «хто куди пішов»).

Ще через рік, одночасно з появою монографії «*Od Piławiec do Humania*», П'єтр Борек видав чергову збірку віршованих хронік, проаналізованих у монографії, звівши їх докупи під назвою «*Arma Cosacica*»⁶¹. До цієї збірки увійшло дев'ять невеличких поем, надрукованих упродовж 1648–1650 рр., часто без зазначення імені автора й місця видання (те й друге ширше обговорено в монографічному дослі-

дженні): «*Trąba na rozpuszczonych do obozu przeciw Kozakom*» Яна Кароля Дахновського 1648 р.; «*Na “Trąbę” żołnierska odpowiedź*» аноніма 1648 р.; «*Nowy Satyr polski...*» Шимона Ставровольського 1648 р.; «*Satyr nowy z chorej głowy*» аноніма 1649 р.; «*Szlachcic do szlachcica o wojnie kozackiej...*» аноніма 1649 р.; «*Pobudka wychodzącemu wojsku...*» Самуеля Твардовського 1649 р.; «*Zbaraska ekspedycyja...*» Войцеха Радванського (Краків, 1649); «*Zabawy rycerstwa polskiego...*» Миколая Фрикача (Люблін, 1650); «*Relacyja ekspedycyjej zbaraskiej...*» Мартіна Кучваревича (Люблін, 1650). Варто додати, що в розвідці Франка, про яку згадувалося вище, всі ці тексти обговорено й частково републіковано, причому мотивація Франка промовисто збігається з мотивацією публікації Борека: для польського науковця жовнірські вірші відкривають можливість «na głębsze wniknięcie w psychikę przeciętnego szlachcica, który został postawiony w skrajnej sytuacji»⁶², для Франка вони «...позволяють нам, так сказавши, заглянути в душу тої суспільності, що бачила на власні очі, перетерпіла на власній шкурі криваву драму Хмельниччини»⁶³. Нарікаючи на малу запотребованість в історіографії віршованих реляцій, Франко пише: «Свою збірку я вважаю тільки першою спробою систематичної колекції цього роду творів»⁶⁴. Залишається додати, що в українській історіографії справа не зрушила з місця до сьогодні, хоча незграбне жовнірське віршування являє собою, по суті, найдокладніші, замалим не похвилинні, «репортажі» про кампанії та битви.

Наступні два видання «серії Борека» переміщають читача в другу половину XVII ст. Перше з них – це републікація розлогої батальної поеми учасника подій, луцького старости й ротмистра Самуеля Лещинського про битву 1660 р. під Чудновом⁶⁵, яка побачила світ у Кракові 1661 р., друге є скрупульозно віршованою реляцією про захоплення 1672 р. Кам'янця-Подільського турками, що її склав кам'янецький підстароста й один із керівників оборони міста Станіслав Маковецький (цей твір, добре відомий дослідникам з рукописних копій, досі публікувався лише у скороченому прозовому передказі 1886 р., бо самі вірші публікатор оцінив як «дуже зануд-

ливі», та кількох фрагментах у літературознавчих працях)⁶⁶. Як і жовнірське віршування 1648–1650-х рр., обидві пам’ятки досі не знайшли вдячного користувача серед українських істориків – на відміну від їхніх польських колег.

Врешті, останнім на сьогодні виданням пам’яток XVII ст., що його підготував П'єтр Борек, є підбірка поем Самуеля Шимановського (Шимоновського?) – волинського шляхтича герба «Гутор», професійного жовніра, учасника його роду «літописця» кампаній проти турків і татар 1633–1634 рр., воєн з козаками 1637–1638 рр. (тут принагідно описані Кодак і Дніпрові пороги), битв під Зборовом і Берестечком 1649 і 1651 рр.⁶⁷. До видання увійшли всі три відомі на сьогодні поеми Шимановського: «*Mars Sauromatski...*» (Варшава, 1642); «*Kawaler polski...*» (б. м., 1651?); «*Sce-na żałosnej traedyjej...*» (Люблін, 1654). Твори Шимановського, на відміну від попередніх авторів, уже були помічені в сучасній українській історіографії: їх доволі детально аналізує Дмитро Вирський, зіставляючи з інформацією інших джерел⁶⁸. Утім, Вирський взагалі не заторкує біографії волинського поета-жовніра, а Борек пише, що наразі за браком свідчень про це неможливо сказати нічого певного поза тим, що повідомив сам автор, який давав до свого імені «з Клечан»⁶⁹. Доповнює, що невеличке (на 17 димів) село Клечани Луцького повіту, згідно з тарифом подимного 1629 р., належало Янові Фірлею⁷⁰, і це до певної міри пояснює відзначену Бореком «цікаву деталь» – присвяту однієї з поем Анджесві Фірлею та щільний зв’язок поета з Кашовськими⁷¹: те й друге добре підтверджує припущення Борека про кальвіністське віровизнання Шимановського та про його клієнттарний зв’язок із по-мітними на Волині кальвіністами.

На завершення коротко відзначу чітку структуру всіх п’яти джерельних публікацій Борека. Самому тексту пам’яток передує вступ із біографічними інформаціями про автора/авторів, викладом історії побутування/використання та аналізом самих творів (велику частину в ньому займає літературознавчий аспект), врешті, поясненням археографічних засад видання. Після тексту подано коментар, де, окрім тлумачення заста-

рілих слів чи зворотів, уміщено детальну інформацію про дійових осіб та уточнено перебіг описуваних епізодів. Завершують кожну публікацію словник «старопольських виразів» (додам, що у випадку з Маковецьким і Шимановським сюди потрапили численні, не помічені упорядником, українізми: «вај-rak», «bystro», «łozy», «starynny», «szczygły» та ін.), іменний та географічний покажчики (останній охоплює також ужиті в текстах етноніми), а також добре підібраний пакет ілюстрацій, у тому числі з автентичних часові малюнків. Годі говорити, наскільки полегшує роботу з пам'ятками такий коректний і вичерпний довідковий апарат.

* * *

Підсумувати мої спостереження нескладно. Як бачимо, польська історіографія спромоглася за кілька останніх десятиріч зробити величезний стрибок в українознавчих студіях, подолавши стереотипи й упередження «національної історії», що плекалися понад століття. Зустрічний рух з українського боку є безсумнівним, особливо в ділянках «шляхетської», «міської» та церковної історії, хоча про всеохопний характер змін говорити, мабуть, ще зарано. Але так чи інакше, а нікуди не подінешся від того парадокса, що «поплем примирення» для польських та українських істориків стала давня Річ Посполита, яка їх же колись «посварила» й «розлучила».

¹ Serczyk W. A. *Ukraina – film, powieść, rzeczywistość* // *Epoka "Ogniem i mieczem" we współczesnych badaniach historycznych* / Red. M. Nagielski. Warszawa, 2000. S. 15–16.

² Детальніше про це див.: Mądzik M. *Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w.* // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Ред. Л. Зашкільняк. Львів, 1996. С. 213–224; Piątkowski L. *Wojny polsko-kozackie w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939)* // Там само. С. 225–245.

³ Грабович Г. *Грані міфічного: образ України в польському та українському Романтизмі* // Його ж. *До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка*. К., 1997. С. 177.

⁴ Про інтерпретацію «козацької теми» у працях Кубалі, Шайнохи, Равіти-Гавронського, Томкевича та ін. див. статті, згадані у прим. 2. Серед кількох праць, присвячених церковній унії, до сьогодні зберігає незаперечну фактографічну вартість монографія Кароля Ходиницького: Chodynicki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. *Zarys historyczny 1370–1632*. Warszawa, 1934.

⁵ Jabłonowski A. *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*. Kraków, 1899–1900. До ідеї «цивілізаційної місії» Яблоновський повертається й пізніше – на матеріалі соціо-економічних обставин колонізації пристепової України: Jabłonowski A. *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków, 1912.

⁶ Dembińska A. *Wpływ kultury polskiej na Wołyń w XVI wieku (na łonie warstwy szlacheckiej)*. Poznań, 1930.

⁷ Dobrowolska W. *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Zstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody bracławskiego)*. Przemyśl, 1926; Eadem. *Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim*. Kraków, 1930 (цит. с. 65); Tomkiewicz W. *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa, 1933. S. 389.

⁸ Stobiecki R. *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*. Łódź, 1993; Горизонтов Л. «Методологический переворот» в польской историографии на рубеже 1940–1950-х годов и советские историки // Славяноведение. 1993, № 6. С. 57–65.

⁹ Пор. аналіз доповіді Ольгерда Гурки на урочистій сесії 1954 р. у Варшаві з нагоди 300-ліття возз'єднання України з Речію: Romek Z. *Olgierd Górk. Historyk w służbie myśli państwaowej (1908–1955)*. Warszawa, 1997. S. 119–120.

¹⁰ Огляд повоєнних підручників див.: Wróbel-Lipowa K. *Problem kozacki w polskich podręcznikach historii po II wojnie światowej (1944–1989)* // Козацькі війни XVII століття. С. 270–285.

¹¹ Пор.: Lewin P. *Intermedia wschodniosłowiańskie w XVII – XVIII w.* Wrocław, 1965; Łużny R. *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich XVII–XVIII w.* Kraków, 1966; Gębarowicz M. *Portret XVI–XVIII w. we Lwowie*. Wrocław etc., 1969; Witkowski W. *Język utworów Joanicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa XVII w.* Kraków, 1969.

¹² Berdychowska B. *Przeciw upiorom przeszłości (“Kultura” paryska o kwestii ukraińskiej – pierwsze dziesięć lat)* // Warszawskie Zeszyty Ukranizacyjne. 1999, t. 6–7. S. 334–344; Kowalczyk A. S. *Giedroyc i “Kultura”*.

Wrocław, 1999. S. 150–162; Бердиховська Б. “Культура” в українському контексті // Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії. Мат-ли міжнар. конференції пам’яті Єжи Гедройця. К., 2009. С. 138–145.

¹³ Підбірку відповідних назв див.: Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków, 2001. S. 7–8 (prz. 1). Перелік згаданих тут праць можна суттєво розширити; годі, для прикладу, згадати кількатомове перевидання роботи Романа Афтанаазі “Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej”; фундаментальний кількатомовий каталог за редакцією проф. Островського “Sztuka Kresów Wschodnich”; монографії: Wolnicz-Pawlowska E., Szulowska W. *Antropomimia polska na kresach południowo-wschodnich, XV – XIX wiek*. Warszawa, 1998; Pihan-Kijasowa A. *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII w. Fonetyka*. Poznań, 1999; Sokólska U. *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich. Słownictwo, słownictwo, frazeologia*. Białystok, 1999, та ін.

¹⁴ Владислав Серчик звертався до історії України й далі: 1979 р. побачила світ написана кількома роками раніше, але затримана цензурою «*Historia Ukrainy*» (Вроцлав, 1979; 2-ге вид. поправлене й розширене: Вроцлав, 1990; 3-те вид.: Вроцлав, 2001); 1984 р. у Krakowі вийшла друком його науково-популярна праця «*Na dalekiej Ukraine. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r.*»; 1998 р. у Варшаві – «*Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*».

¹⁵ Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. S. 1.

¹⁶ Ще виразніше на цьому наголошено в полемічній статті Вуйцика 1962 р., присвяченій тлумаченню в радянській історіографії козацьких повстань як зумовлених винятково прагненням до «возз’єднання» з Росією: Wójcik Z. *Niekotrone zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej w końcu XVI i w XVII wieku w literaturze zagranicznej lat ostatnich* // Rocznik Lubelski. 1962, t. V. S. 7–38.

¹⁷ Bendza M. *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*. Warszawa, 1982; Różyczka-Bryzek A. *Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*. Warszawa, 1983. Обидві праці знайдуть продовження пізніше: Bendza M. *Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686*. Warszawa, 1987; Różyczka-Bryzek A. *Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagiellony w kaplicy zamku lubelskiego*. Lublin, 2000.

¹⁸ Chyncewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa: PWN, 1985. 188 s.

¹⁹ Пор.: Sysyn F. E. *Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Con-*

flickt in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. P. Potichnyj. Edmonton-Toronto, 1980. P. 58–82; Idem. *The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period, 1569–1648 // Rethinking Ukrainian History* / Ed. I. L. Rudnytsky. Edmonton, 1981. P. 29–102; Idem. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies*. 1982, vol. VI, no. 2. P. 167–190. Монографія Сисина «*Between Poland and Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*» побачила світ цього ж 1985 р., що й книжка Хинчевської-Геннель, але пізніше.

²⁰ Gawlas S., Grala H. “*Nie masz Rusi w Rusi*”. *W sprawie ukraińskiej świadomości narodowej w XVII wieku // Przegląd Historyczny*. 1986, № 3. S. 331–351; Chyncewska-Hennel T. “*Ruś zostawić w Rusi*”. *W odpowiedzi Sławomirowi Gawlasowi i Hieronimowi Grali // Przegląd Historyczny*. 1987, № 3. S. 533–546; Gawlas S., Grala H. “*I na Rusi robić musi*”. *Teresie Chyncewskiej-Hennel w odpowiedzi // Przegląd Historyczny*. 1987, № 3. S. 547–556; Mironowicz A. *Krok w badaniach nad świadomością narodową społeczności dawnej Rzeczypospolitej // Rocznik Podlaski*. 1991. S. 307–313.

²¹ Пор. рецензії Девіда Фріка (“*Harvard Ukrainian Studies*”, 1985, vol. IX, no. 1–2, p. 208–210) та Карстена Кумке (“*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*”, 1987, nr 35, S. 117–119).

²² Sulima Kaminski A. *Ruthenia, Cossackdom, the Ukraine, and the Commonwealth of Two Nations // The Polish Review*. 1987, vol. XXXII, no. 1, p. 93–110 (цит. с. 110).

²³ Widacki J. *Kniaź Jarema*. Wyd. 2. Kraków, 1997. S. 284.

²⁴ Romański R. *Książę Jeremi Wiśniowiecki*. Warszawa, 2009. S. 15, 87.

²⁵ Czamańska I. *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. Poznań. 2007. S. 214–215 (варто додати, що Яремі Вишневецькому у цій книжці присвячено найбільший з підрозділів, що обіймає понад пів сотні сторінок: с. 164–218).

²⁶ Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. Toruń, 1997. S. 234. Кількома роками пізніше історик видав ще одну працю про рід Острозьких у цілому: Kempa T. *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń, 2003.

²⁷ Maciszewski J. *Korecki Samuel // Polski Słownik Biograficzny*. T. 14. Wrocław etc., 1968. S. 62.

²⁸ Ширше див.: Яковенко Н. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 400-ліття Люблинської унії) // Український гуманітарний огляд. Вип. 14. К., 2009. С. 19–24.

²⁹ Stolicki J. *Egzulanci podolscy (1672–1699). Znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej*. Kraków, 1994; Idem.

Wobec wolności i króla. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683. Kraków, 2007 (warto zгадać i podgotowane Jędrzejem Stolińskim cennie wydanie jasne: *Akta sejmiku podolskiego in hostico, 1672–1698 / Wyd. J. Stoliński. Kraków, 2002); Kulecki M. *Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego.* Warszawa, 1997.*

³⁰ Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę w latach 1569–1648.* Warszawa, 2000; Bobiński W. *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.* Warszawa, 2000.

³¹ Łaszkiewicz H. M. *Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku.* Lublin, 1998.

³² Ternes J. *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668).* Lublin, 2004; Bondyra W. *Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich.* Lublin, 2005; Kozyrski R. *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717.* Lublin, 2006.

³³ Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648.* Warszawa, 2006.

³⁴ Litwin H. *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa, 1569–1648.* Warszawa, 2009.

³⁵ Там само. С. 4–5.

³⁶ Пор.: Romański R. *Beresteczko 1651.* Warszawa, 1994 (Idem. *Cudnów 1660.* Warszawa, 1996); Długolecki W. J. *Batoh 1652.* Warszawa, 1995; Biernacki W. *Żółte Wody – Korsuń 1648.* Częstochowa, 2000; Franz M. *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter.* Toruń, 2002; Górecki T. *Flotylie kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów.* Gdańsk, 2006; Ciesielski T. *Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię, 1652–1653.* Zabrze, 2008. Поза цим переліком не можна обійтися увагою довгої низки статей Мирослава Нагельського та інших авторів у різних збірниках і періодичних виданнях.

³⁷ Franz M. *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku.* Toruń, 2006 (див. також гостродискусійну рецензію на цю працю: Kołodziejczyk D. *Jak Kozacy państwo budowali, a Lachy historię im pisali // Przegląd Historyczny.* 2007, t. XCIVIII, z. 4. S. 575–586); Kaczmarczyk J. *Rzeczypospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość? Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka.* Kraków, 2007; Kroll P. *Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczypospolitą a Moskwą w latach 1658–1660.* Warszawa, 2008.

³⁸ Пор.: Lewandowski J. *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875.* Lublin, 1996; Mironowicz A. *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza.* Białystok,

1997; Stradomski J. *Spory o "wiarę grecką" w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków, 2003; Drozdowski M. *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*. Warszawa, 2008; Hodana T. *Miedzy królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)*. Kraków, 2008 (Studia Ruthenica Cracoviensia 4).

³⁹ Melnyk M. *Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstających w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku)*. Olsztyn, 2001; Nowakowski P., CM. *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596–1720)*. Kraków, 2004 (Biblioteka Ekumenii i Dialogu, t. 23).

⁴⁰ Malinowski M., Kolosok B. *Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku*. Kalwaria Zebrzydowska, 1993; Kania J., ks. *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759–1833*. Lublin, 1993; Nabywaniec S. *Uniccy biskupi przemyscy w latach 1610–1991. Szkice biograficzne*. Rzeszów, 1995 (Idem. *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1768*. Rzeszów, 1998); Mironowicz A. *Teodozy Wasilewicz archimandryta słucki, biskup białoruski*. Białystok, 1997 (Idem. *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*. Białystok, 1998; Idem. *Sylwester Kossow władzyka białoruski, metropolita kojowski*. Białystok, 1999; Idem *Kościół prawosławny w Polsce*. Białystok, 2006); Kłobuk W. *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772. Struktury administracyjne*. Lublin, 1998; Gil A. *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*. Lublin–Chełm, 1999 (Idem. *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*. Lublin, 2005); Prokop K. P. *Sylwetki biskupów łuckich*. Biała Dunajec, 2001; Bobryk W. *Duchowieństwo unickie diecezji chełmskiej w XVIII wieku*. Lublin, 2005, etc.

⁴¹ Пор. праці останнього десятиліття: Biskupski R. *Próba charakterystyki swoistych cech ukraińskiego malarstwa ikonowego od XV do pierwszej połowy XVIII wieku*. Przemyśl, 2000; Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. / Red. J. Lileyko. Lublin, 2000; Kruk M. *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem wieku XV i XVI*. Kraków, 2000; Janocha M. *Ukraińskie i białoruskie ikony świątynne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu*. Warszawa, 2001; Naumow A. *Domus Divisa. Studia nad literaturą russką w I Rzeczypospolitej*. Kraków, 2002; Krasny P. *Architektura cerkiewna na ziemiach russkich Rzeczypospolitej 1596–1914*. Kraków, 2003 (Ars vetus et nova, t. XI); Kuczyńska M. *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna*. Szczecin, 2004; Gronek A. *Ikony Męki Pańskiej. O przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińsko-polskiego pogranicza*. Kraków, 2007; Nowak A. Z. *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosław-*

ne piśmennictwo żałobne XVII wieku. Kraków, 2008; Dawczyńska A. Twórczość poetycka Łazara Baranowicza. Kraków, 2009.

⁴² Wandycz P. *O polskich percepcjach Rzeczypospolitej Obojga Narodów // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*. International Conference, Rome, 28 April – 6 May 1990 / Eds. J. Kłoczowski, J. Pelenski, M. Radwan, J. Skarbek, S. Wyleżyk. Lublin–Rome, 1994. P. 39.

⁴³ Матеріали конференції опубл.: *Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine – Lituanie – Biélorussie XVIe – XXe siècles* / Ed. D. Beauvois, preface de Cz. Miłosz. Lille, 1988.

⁴⁴ *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*. P. 486 (виступ у дискусії).

⁴⁵ Beauvois D. *Mit "kresów wschodnich" czyli jak mu położyć kres // Polska myśl polityczna XIX i XX w. T. IX: Polskie mity polityczne XIX i XX wieku* / Red. W. Wrzesiński. Wrocław, 1994. S. 93–105. Цей текст перекладено українською: Бовуа Д. *Міф «східних окраїн», або як йому покласти край // ПРОСФОНІМА: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* / Уклав Б. Якимович. Львів, 1998. С. 125–138 (цит. с. 126, 138).

⁴⁶ Цит. за перевиданням: Hernas Cz. *Barok*. Warszawa, 2006. S. 369–375.

⁴⁷ Niedźwiedź J. *Nieśmiertelne teatra sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.* Kraków, 2003. S. 7.

⁴⁸ Niedźwiedź J. *Łazarz Baranowicz, poeta ukraińskiego Baroku* // *Terminus. Rocznik VI* (2004), z. 2. Kraków, 2005. S. 93–94.

⁴⁹ *Helikon Sarmacki, wątki i tematy polskiej poezji barokowej* / Wybór tekstów, wstęp i komentarze Andrzej Vincenz. Wrocław etc., 1989 (Biblioteka Narodowa, № 259).

⁵⁰ Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków, 2001. S. 7–13 (Biblioteka tradycji literackich nr VII).

⁵¹ Цю рецензію опубліковано: Український гуманітарний огляд. Вип. 7. К., 2002. С. 223–231.

⁵² Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach..* S. 22–25, 360–370, 376.

⁵³ Borek P. *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*. Kraków, 2002. S. 8 (Biblioteka tradycji literackich nr XV).

⁵⁴ Там само. С. 8–9.

⁵⁵ Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach* (підрозділ «Hajdamacy», с. 11–148).

⁵⁶ Borek P. *Szlakami dawnej Ukrainy*. S. 8.

⁵⁷ Józefowicz J. T. *Lwów utrapiony in anno 1704* / Opr. P. Borek. Kraków, 2003 (Biblioteka tradycji literackich nr XX).

⁵⁸ Частину тексту опубл.: Józefowicz J. T. *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690* / Tłum. M. Piwocki. Lwów, 1854; окремі фрагменти в перекладі російською див.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. Киев, 1888.

⁵⁹ Białobocki J. *Poematy rycerskie* / Wstęp i opracowanie P. Borek. Kraków, 2004.

⁶⁰ Франко І. *Хмельниччина 1648–1649 років в сучасних віршах* // Записки НТШ. Т. 23–24. Львів, 1898. С. 1–114 (тексти самих творів – с. 57–114; у зібраних творів Франка подано лише розвідку, без публікації текстів: Франко І. *Зібрання творів*. У 50 т. Т. 31: *Літературно-критичні праці (1897–1899)*. К., 1981. С. 188–253).

⁶¹ *Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej. 1648–1649* / Opracował P. Borek. Kraków, 2005 (Biblioteka Tradycji nr XL).

⁶² Там само. С. 60.

⁶³ Франко І. *Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах* // *Зібрання творів*. Т. 31. С. 188.

⁶⁴ Там само. С. 253.

⁶⁵ Leszczyński S. *Potrzeba z Szeremetem, hetmanem moskiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana* / Opracował P. Borek. Kraków, 2006 (Biblioteka Tradycji nr 61).

⁶⁶ Makowiecki S. *Relacyja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672* / Opracował P. Borek. Kraków, 2008 (Biblioteka Tradycji nr 66).

⁶⁷ Szymanowski Hutor S. *Mars Sauromatski i inne poematy* / Do druku podał Piotr Borek. Kraków, 2009 (Biblioteka Tradycji nr 70).

⁶⁸ Вирський Д. *Річнополітська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Ч. 1. К., 2008. С. 411–429.

⁶⁹ Szymanowski Hutor S. *Mars Sauromatski*. S. 8.

⁷⁰ Баранович О. *Залюднення України перед Хмельниччиною*. Ч. 1: *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* К., 1930. С. 53.

⁷¹ Szymanowski Hutor S. *Mars Sauromatski*. S. 11–13.